

4. Kis rezgések

4.1. Egyensúlyi pont, stabilitás

Egyensúlyi pontnak az olyan r^* pontokat nevezzük valamely koordináta-rendszerben, ahol a vizsgált tömegpont gyorsulása 0. Ha a tömegpont egy ilyen pontban tartózkodik, és nincs sebessége, akkor a továbbiakban is ott fog maradni. 1 dimenziós mozgások esetében az x^* -gal jelölt egyensúlyi pontok definíciója így írható:

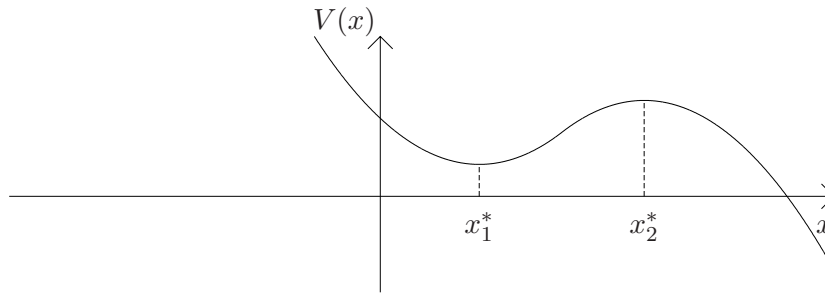
$$m\ddot{x}|_{x=x^*} \equiv 0, \quad (1)$$

amiből a mozgásegyenlet szerint a következő feltétel adódik:

$$\left. \frac{dV(x)}{dx} \right|_{x=x^*} = 0. \quad (2)$$

Ez a képlet más megfogalmazásban azt jelenti, hogy egyensúlyi pontban a potenciálnak szélsőértéke kell legyen (vagy inflexiós pontja).

Az 1. ábrán két, dinamikai szempontból alapvetően különböző egyensúlyi pont látható. Tekintsük először az x_2^* egyensúlyi pontot, és tegyük fel, hogy benne tartózkodik a tömegpont.

1. ábra. Egy $V(x)$ potenciálfüggvény két egyensúlyi ponttal. Az x_1^* egyensúlyi pont stabil, az x_2^* instabil.

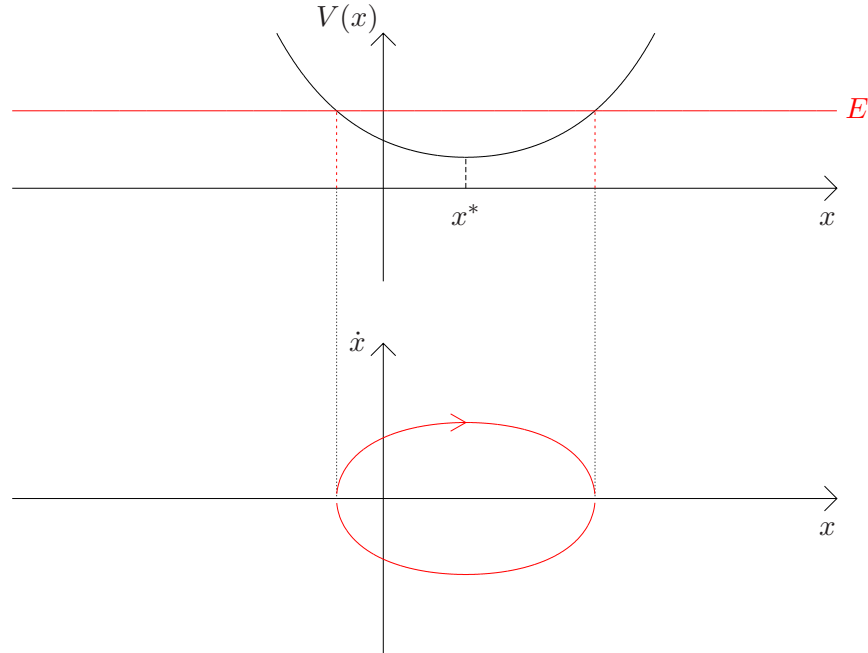
Mi történik akkor, ha a tömegpontot kis mértékben elmozdítjuk? Ekkor a potenciál deriváltja, azaz a tömegpontra ható erő nem lesz 0. Ha a tömegpontot balra mozdítottuk ki, akkor $F(x) \equiv -dV/dx < 0$, azaz az erő negatív irányban hat, ami a tömegpontot az x_2^* egyensúlyi ponttól távolítja. Az erő hasonló módon távolítja az x_2^* jobb oldalán is. Az ilyen típusú egyensúlyi pontot instabilnak nevezzük. Az instabilitás matematikai feltétele, hogy a potenciálfüggvény második deriváltja az egyensúlyi pontban negatív legyen:

$$\left. \frac{d^2 V(x)}{dx^2} \right|_{x=x^*} < 0. \quad (3)$$

Az ábra x_1^* egyensúlyi pontja viszont másmilyen: stabil. Stabil egyensúlyi pontot akkor kapunk, ha

$$\left. \frac{d^2 V(x)}{dx^2} \right|_{x=x^*} > 0. \quad (4)$$

Ilyenkor létezik az egyensúlyi pontnak olyan környezete, amiben a tömegpontra ható erő visszatérítő irányú. Ez lehetővé teszi, hogy a tömegpont ebben a környezetben *rezgőmozgást* végezzen, amit a 2. ábra szemléltet.

2. ábra. Felső grafikon: egy $V(x)$ potenciálfüggvény stabil egyensúlyi ponttal. A jelölt E mechanikai energiával a tömegpont az egyensúlyi pont körül rezeg, ahogyan ez a vonatkozó fázistérbeli trajektóriából is leolvasható (alsó grafikon).

4.2. Stabil egyensúlyi pont körüli kis rezgések

Láttuk tehát, hogy stabil egyensúlyi pont valamely környezetében oszcilláció (rezgőmozgás) mehet végbe. Ha ennek kicsi az amplitúdója, vagyis a tömegpont a mozgás során nem távolodik el túlságosan az x^* egyensúlyi ponttól, akkor a $V(x)$ potenciált jól közelíthetjük annak vezető rendig tekintett Taylor-sorával:

$$\begin{aligned} V(x) &\simeq V(x^*) + \left. \frac{dV(x)}{dx} \right|_{x=x^*} (x - x^*) + \frac{1}{2} \left. \frac{d^2V(x)}{dx^2} \right|_{x=x^*} (x - x^*)^2 \\ &= V(x^*) + \frac{1}{2} \left. \frac{d^2V(x)}{dx^2} \right|_{x=x^*} (x - x^*)^2. \end{aligned} \quad (5)$$

Az x -ben lineáris tag együtthatója, azaz a potenciál első deriváltja egyensúlyi pontban (2) szerint 0. A konstans $V(x^*)$ tagnak nincs jelentősége, az nem jelenik meg a mozgásegyenletben. Így könnyen észrevehető, hogy az (5) kifejezés éppen egy x^* -ban elhelyezett *harmonikus oszcillátor* potenciálja (lásd Függelék.0, (8) képlet). A rugóállandó megfeleltethető a potenciál második

deriváltjának az egyensúlyi pontban:

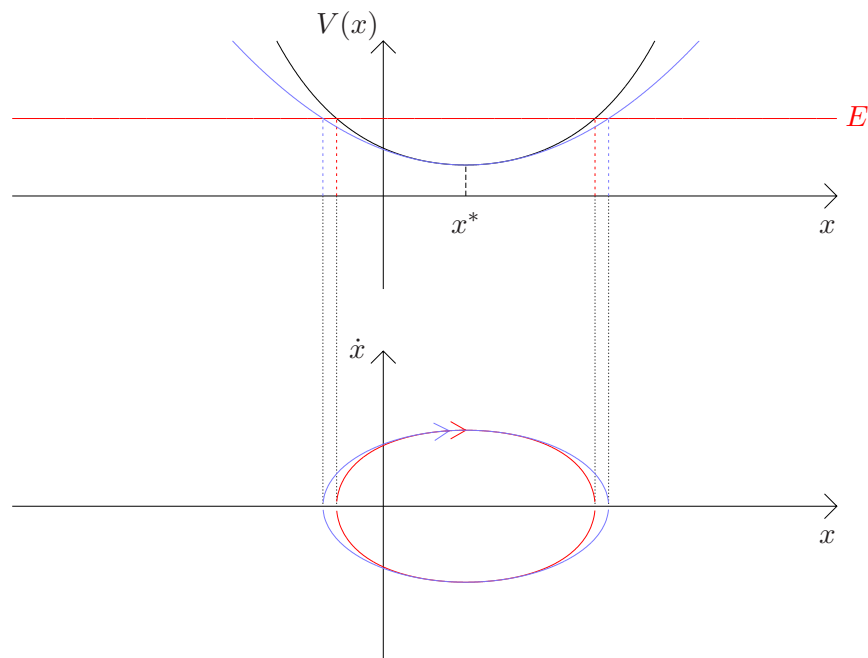
$$k = \left. \frac{d^2 V(x)}{dx^2} \right|_{x=x^*}. \quad (6)$$

Azt találtuk tehát, hogy egy tömegpontnak valamely tipikus stabil egyensúlyi pont körül végzett kis amplitúdójú rezgése közelítőleg *harmonikus rezgőmozgás*, amelynek a körfrekvenciája a Függlék.0 (18) képlete szerint

$$\omega = \sqrt{\frac{k}{m}} = \sqrt{\frac{1}{m} \left. \frac{d^2 V(x)}{dx^2} \right|_{x=x^*}}. \quad (7)$$

Az egyetlen kivétel, atipikus eset, amikor ez nem így van, a $d^2 V(x)/dx^2|_{x=x^*} = 0$ helyzet. Az (5) kifejezésben hallgatólagosan feltételeztük, hogy a második derivált nem tűnik el az egyensúlyi pontban. Ha eltűnik, akkor a sorfejtésben tovább kell mennünk, és az így adódó rezgőmozgás nem lesz harmonikus.

A tipikus esetről mondottakat grafikusan a 3. ábrán követhetjük. A stabil egyensúlyi pontot a környezetében kialakuló fázistérbeli struktúra miatt elliptikus pontnak is szokás nevezni.

3. ábra. Felső grafikon: a $V(x)$ potenciálfüggvényt (fekete vonal) az x^* stabil egyensúlyi pont körül parabolával közelíthetjük (világoskék vonal). Ha az E mechanikai energia nem túl nagy (következésképpen a rezgés amplitúdója sem), akkor a tömegpont trajektóriája a fázistérben (piros vonal, alsó grafikon) jól közelíthető ellipszissel (világoskék vonal).

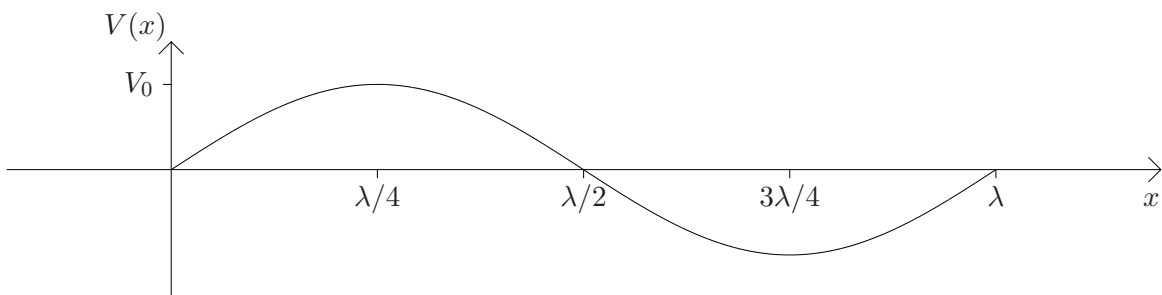
Példa

Tekintsük a következő, az $x \in [0, \lambda)$ intervallumon értelmezett potenciált:

$$V(x) = V_0 \sin\left(\frac{2\pi}{\lambda}x\right),$$

ahol $V_0, \lambda > 0$. Adjuk meg az egyensúlyi pontok helyét, és vizsgáljuk meg a stabilitásukat! Határozzuk meg a stabil egyensúlyi pontok körül kialakuló kis rezgések körfrekvenciáját!

A potenciálfüggvény alakja a következő:

Az egyensúlyi pontok helyének a meghatározásához ki kell számítani a potenciálfüggvény deriváltját:

$$\frac{dV(x)}{dx} = V_0 \frac{2\pi}{\lambda} \cos\left(\frac{2\pi}{\lambda}x\right).$$

Innen az egyensúlyi pontok:

$$\begin{aligned} \left. \frac{dV(x)}{dx} \right|_{x=x^*} &= 0, \\ V_0 \frac{2\pi}{\lambda} \cos\left(\frac{2\pi}{\lambda}x^*\right) &= 0. \end{aligned}$$

Ennek két megoldása van:

$$\begin{aligned} x_1^* &= \frac{\lambda}{2\pi} \frac{\pi}{2} = \frac{\lambda}{4}, \\ x_2^* &= \frac{\lambda}{2\pi} \frac{3\pi}{2} = \frac{3\lambda}{4}, \end{aligned}$$

összhangban az ábrával. A stabilitás vizsgálatához szükségünk van a potenciál második deriváltjára:

$$\frac{d^2V(x)}{dx^2} = -V_0 \left(\frac{2\pi}{\lambda}\right)^2 \sin\left(\frac{2\pi}{\lambda}x\right).$$

Az egyensúlyi pontokban:

$$\begin{aligned}\left. \frac{d^2 V(x)}{dx^2} \right|_{x=x_1^*} &= -V_0 \left(\frac{2\pi}{\lambda} \right)^2 \sin \left(\frac{2\pi}{\lambda} \frac{\lambda}{4} \right) = -V_0 \left(\frac{2\pi}{\lambda} \right)^2 < 0, \\ \left. \frac{d^2 V(x)}{dx^2} \right|_{x=x_2^*} &= -V_0 \left(\frac{2\pi}{\lambda} \right)^2 \sin \left(\frac{2\pi}{\lambda} \frac{3\lambda}{4} \right) = V_0 \left(\frac{2\pi}{\lambda} \right)^2 > 0.\end{aligned}$$

Tehát x_1^* instabil, x_2^* stabil, ahogyan az ábra alapján várhattuk is. x_2^* körül kialakulhatnak kis rezgések, ezek körfrekvenciája:

$$\omega = \sqrt{\frac{1}{m} \left. \frac{d^2 V(x)}{dx^2} \right|_{x=x_2^*}} = \sqrt{\frac{1}{m} V_0 \left(\frac{2\pi}{\lambda} \right)^2} = \frac{2\pi}{\lambda} \sqrt{\frac{V_0}{m}}.$$

Függelék: A harmonikus oszcillátor körfrekvenciája

Az 1 dimenziós harmonikus oszcillátor (az előző összefoglaló kidolgozott példája) kiemelkedő jelentőségű fizikai rendszer. Lényeges tulajdonsága, hogy a periódusideje (és így a körfrekvenciája) egzaktul kiszámítható, a III. rész (14) képletének a segítségével. A teljesség kedvéért ezt a számítást az alábbiakban részletezem, de az anyag többi részének a megértéséhez elegendő a potenciálalaknak és a levezetés eredményének az ismerete.

A harmonikus oszcillátor potenciálfüggvénye általánosan a következő alakú:

$$V(x) = V_0 + \frac{1}{2}k(x - a)^2, \quad (8)$$

ahol $k > 0$. A V_0 konstans potenciáltként és a parabola minimumpontjának az a helye nem játszik lényeges szerepet, a harmonikus oszcillátor potenciáljából ezek mindig eltüntethetők, ha megfelelően választjuk meg a koordináta-rendszerünk origóját és a potenciál nullszintjét. A továbbiakban ezért a következő alakot fogjuk használni:

$$V(x) = \frac{1}{2}kx^2. \quad (9)$$

A periódusidő kiszámításának érdekében először fel kell idéznünk, hogy adott $E > 0$ mechanikai energia mellett hol vannak a (9) potenciál fordulópontjai:

$$x_{\text{fp } 1,2} = \mp \sqrt{\frac{2E}{k}}. \quad (10)$$

A periódusidőnek a fentebb hivatkozott képlete szerint:

$$\begin{aligned}
 T_p &= \sqrt{2m} \int_{x_{\text{fp}1}}^{x_{\text{fp}2}} \frac{1}{\sqrt{E - V(x')}} dx' \\
 &= \sqrt{2m} \int_{-\sqrt{\frac{2E}{k}}}^{\sqrt{\frac{2E}{k}}} \frac{1}{\sqrt{E - \frac{1}{2}kx'^2}} dx' \\
 &= \frac{\sqrt{2m}}{\sqrt{E}} \int_{-\sqrt{\frac{2E}{k}}}^{\sqrt{\frac{2E}{k}}} \frac{1}{\sqrt{1 - \frac{k}{2E}x'^2}} dx'. \tag{11}
 \end{aligned}$$

Éljünk a következő változócserevel:

$$u := \arcsin \left(\sqrt{\frac{k}{2E}} x' \right), \tag{12}$$

így

$$\sqrt{\frac{k}{2E}} x' = \sin u, \tag{13}$$

$$dx' = \sqrt{\frac{2E}{k}} \cos u \, du. \tag{14}$$

A határok így alakulnak:

$$u \left(x' = -\sqrt{\frac{2E}{k}} \right) = \arcsin \left(-\sqrt{\frac{k}{2E}} \sqrt{\frac{2E}{k}} \right) = \arcsin(-1) = -\frac{\pi}{2}, \tag{15}$$

$$u \left(x' = \sqrt{\frac{2E}{k}} \right) = \arcsin \left(\sqrt{\frac{k}{2E}} \sqrt{\frac{2E}{k}} \right) = \arcsin(1) = \frac{\pi}{2}. \tag{16}$$

Behelyettesítve mindezeket (11)-be:

$$\begin{aligned}
 T_p &= \frac{\sqrt{2m}}{\sqrt{E}} \int_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} \frac{1}{\sqrt{1 - \sin^2 u}} \sqrt{\frac{2E}{k}} \cos u \, du \\
 &= \frac{\sqrt{2m}}{\sqrt{E}} \sqrt{\frac{2E}{k}} \int_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} \frac{1}{\cos u} \cos u \, du \\
 &= 2\sqrt{\frac{m}{k}} \int_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} 1 \, du \\
 &= 2\sqrt{\frac{m}{k}} [u]_{-\frac{\pi}{2}}^{\frac{\pi}{2}} \\
 &= 2\sqrt{\frac{m}{k}} \left(\frac{\pi}{2} + \frac{\pi}{2} \right) \\
 &= 2\pi \sqrt{\frac{m}{k}}. \tag{17}
 \end{aligned}$$

Eljutottunk tehát a harmonikus oszcillátor periódusidejének a jól ismert képletéhez. Figyelemreméltó, hogy a periódusidő nem függ az E mechanikai energiától, és így, a (10) összefüggés értelmében, a rezgés amplitúdójától sem. A körfrekvencia innen már egyszerűen adódik:

$$\omega \equiv \frac{2\pi}{T_p} = \sqrt{\frac{k}{m}}. \tag{18}$$